

ŚW. AUGUSTYN A STAROŻYTNY DRAMAT TEATRALNY

W rozległej i wielokrotnie już przebadanej literackiej spuściźnie św. Augustyna warto również prześledzić jego stosunek do starożytnego dramatu teatralnego. Przez tego rodzaju dramat rozumieć będziemy nie tylko tragedie i komedie, ale również ich pochodne – mim i pantomimę, które w okresie patrystycznym opanowały sceny teatralne. Zebrane uwagi na ten temat są tym bardziej godne zauważenia, że pochodzą od człowieka, który w swej młodości pasjonował się teatrem¹, później jednak, podobnie jak wielu rzymskich moralistów i ogół Ojców Kościoła, zajął zdecydowanie negatywne stanowisko wobec współczesnych sobie widowisk teatralnych², a tym samym w dużym stopniu i wobec dramatu starożytnego. Postawiony problem omówimy w trzech zasadniczych częściach: w pierwszej, prezentowanej w obecnym ze-

-
- 1 Por. Confessiones III 2, 2 i 4, CSEL 33, 44 i 46, tłum. Z. Kubiak /Św. Augustyn, Wyznania, Warszawa 1982/, 34-35: "Bardzo mnie wtedy pociągały widowiska teatralne /spectacula theatra/, bo były pełne obrazów mojej niedoli ... Wtedy w teatrach uczestniczyłem w radości kochanków, gdy występowanie radowali się sobą, chociaż to się tylko fikcyjnie rozgrywało na scenie".
 - 2 Żaden chyba z Ojców Kościoła nie zasypywał współczesnych sobie przedstawień teatralnych takimi inwektywami, jak to czynił Augustyn, głównie w "De civitate Dei" II 27, 16-18. Potępia je tam jako "talium numinum placatio petulantissima impurissima inpudentissima nequissima inmundissima". Swoją krytykę widowisk teatralnych oparł w dużej mierze o IV księgę "De republica" Cycerona. Podkreślał głównie niemoralny wpływ teatru, którego przedstawienia określał jako "foedus" "De civitate VI 7, 74/, "turpis" /De civitate I, 32, 3; II 4, 17; 20, 30; IV 3, 3; VI 6, 57; 7, 2; 8, 19; VIII 5, 13; 14, 58; 18, 13; 27, 45; XVIII 12, 62; De opere monachorum 20; De vera religione 51, 100; Sermo 198, 3/, "dedecorus" /Epistola 138, 14/, "ludibris" /De civitate VI 9, 45; VIII 18, 18; 21, 62/, "obscoenus" /De civitate II 4, 25; 6, 12; VI 7, 94; 8, 47; VII 27, 34; VIII 5, 12; 14, 14/. Ponadto w De consensu evangelistarum I 51: "Theatra, caveae turpitudinum et publicae professionis"; "nequissimi scaenici" /De civitate II 4, 20/; "turpes et infames agunt sc. in scaena" /De civitate VI 7. 91; V 12, 83/. Innym klasycznym przykładem

szycie, przybliżymy augustyńską znajomość dramatu teatralnego, w drugiej zaś i trzeciej umieszczonej w następnym zeszycie, scharakteryzujemy augustyńską młodzieńczą próbę twórczości dramatycznej oraz jego teoretyczne uwagi na temat poszczególnych gatunków dramatu.

I. AUGUSTYŃSKA ZNAJOMOŚĆ DRAMATU TEATRALNEGO

1. Dramat teatralny w życiu św. Augustyna

Znajomość twórczości scenicznej zawdzięczał Augustyn przede wszystkim wiadomościom zdobytym w szkole, jak również oglądaniu sztuk na scenie. Od dzieciństwa ciekawiły go przedstawienia sceniczne, dostępne dla starszych, urządzone w rodzinnej Tagaście³, posiadającej prawdopodobnie własny niewielki teatr⁴.

negatywnego oddziaływania teatru i twórczości dramatycznej jest dla Augustyna aż czterokrotnie wspomniany przez niego młody sługa w "Eunuchu" Terencjusza, który z upodobaniem analizuje miłosną scenę Jowisza /Eunuchus 583-591 = De civitate Dei II 7, 28 i 40; 12, 20; Confessiones I 16, 26; Epistola 91, 4/. Potępiał on nie tylko przedstawienia mimów i pantomimów, lecz także występujących w teatrach cytrystów, którzy często bezwstydnie przedstawiali swoje teksty: "Talibus enim turpitudinibus cantionum animi humani illecti enervantur, et decidunt a virtute, fluentes in turpitudine" /Sermo 9, 5/. F. G. Maier /Augustin und das antike Rom, Stuttgart 1955, 34/ bemerkt: "Kaum eine Erscheinung der römischen Kultur hat Augustin so radical verurteilt wie das Theater".

- 3 Confessiones I 10, 16, CSEL 33, 15, Kubiak 14: "Moje nieposłuszeństwo wobec starszych nie polegało na wybieraniu rzeczy lepszych. Jego źródłem była pasja zabawy ... jak też napawanie uszu przeróżnymi baśniami scenicznymi /falsis fabellis/ ... Oczy moje z coraz większą ciekawością otwierały się na takie widowiska, a były to widowiska dorosłych /ludos maiorum/".
- 4 H. Treidler/Tagaste, RE 2 Reihe IVA2, 2009/przyjmuje istnienie takiego teatru w Tagaście, H. Kurfess natomiast /Heidnisches Milieu in Augustins Bekenntnissen, "Historische Blätter für die katholische Deutschland" 160/1917/, Bd. 2, 651/ nie dopuszcza takiej możliwości uważając, że przedstawienia sceniczne odbywały się w niej na Forum.

Można przypuszczać, że nie wystawiono w nim klasycznych dramatów, lecz przeważnie mim, rzadziej pantomimę. Chociaż oglądanie widowisk teatralnych przez dzieci nie było zabronione, to jednak gdy z ich racji zaniedbywały się one w nauce, były surowo karane⁵. Augustyn znajdował mimo to sposoby, by na nie uczęszczać⁶. Z tekstami dramatów zetknął się po raz pierwszy już w szkole elementarnej podczas nauki czytania i pisanja, przy której wykorzystywano m.in. fragmenty z komedii Terencjusza. Sam się skarżył, że obok słów pożytecznych poznał wówczas jako dziecko niemało gorszących historii o Jowiszu i wiele zbytecznych wyrażen, jak "złoty deszcz", "łono", "omamić", "sklepienie niebieskie", zaczerpniętych od tego komediopisarza⁷.

Pełniejszą znajomość dramatu zdobył Augustyn dopiero podczas swoich studiów gramatycznych w pobliskiej Madaurze, gdzie m.in. obowiązany był poznać nie tylko podstawowych dramaturgów⁸, ale również mógł swobodnie uczęszczać do małego miejscowego

-
- 5 Confessiones I 10, 16, CSEL 33, 15, Kubiak 14: "... niemal wszyscy ludzie uważają za wskazane prowadzić tam swoje dzieci, potem zaś bez oporu pozwalają te dzieci bić, jeśli przez takie spektakle zaniedbały się w nauce".
- 6 Confessiones I 19, 30, CSEL 33, 27, Kubiak 22: "Nie podobałem się nawet owym ludziom, gdyż ich niezliczoną ilość razy okłamywałem - pedagoga, nauczycieli, rodziców - aby uzyskać wolny czas na zabawy i gry ... na oglądanie głupich widowisk, a wreszcie na naśladowanie tego, co widziałem na scenie /studio spectandi nugatoria et imitandi ludicra/".
- 7 Confessiones I 24-26, CSEL 33, 22-23: "didici in eis multa verba utilia ... legi et tonantem Jovem et adulterantem ... Ita ergo non cognosceremus verba haec, imbrem et aureum et gremium et fucum et templa coeli et alia verba quae in eo loco /sc. in comoediis/ scripta sunt, nisi Terentius induceret".
- 8 De civitate Dei II 8, CCL 47, 41: "comoediae scilicet et tragoediae ... quas etiam inter studia, quae honesta ac liberalia vocantur, guerī legere et discere coguntur a senibus". Por. H. I. Marrou, Historia wychowania w starożytności, tłum. S. Łoś, Warszawa 1969, 354, 389, 390.

teatru i oglądać wystawiane tam mimy. Czy jednak spotkał się wówczas z tekstami wielkich greckich tragików - Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa oraz komików Arystofanesa i Menandra, jest mało prawdopodobne, tym bardziej, że zarówno wówczas, jak i w późniejszych studiach, odczuwał niechęć do greki, której nigdy dostatecznie nie poznał⁹; przekonanie to zdaje się również potwierdzać brak jakiegokolwiek ich cytatu w całej jego późniejszej spuściźnie literackiej. Raz tylko wspomina o roli Agamemnona w "tragedii"¹⁰, ale trudno powiedzieć, czy w ogóle chodziło mu tu o grecki lub łaciński dramat, czy też o jakąś drobną scenę odgrywaną przez pantomima. W innym znów miejscu pisze o wysokiej społecznej pozycji aktorów greckich Eschine-sa i Arystodema, którzy mimo iż odgrywali tragedie, pełnili później ważne funkcje państwowe, ale czyni to w oparciu o "De republica" Cyserona¹¹.

Z łacińskich dramaturgów najlepiej poznał i, jak później zobaczymy, najchętniej cytował objętego kanonem lektur szkolnych Terencjusza. Innych dramaturgów okresu republikańskiego, o których w jego czasach powoli zapominano, jak Enniusz, Plaut, Pakuwiusz, Newiusz, Cecyliusz, poznał tylko pobieżnie i trudno przypuszczać, by ich osobiście czytał. Można natomiast przy-jąć, że mógł poznać z własnej lektury tragedie Seneki. Swoja

9 H. Funke, Euripides, JbAC 8/8 1965-1966, 276: "Dass Augustin Euripides gekannt hat, ist nach seiner selbsbezeugten Abneigung gegen die griechische Sprache /Conf. I 20/ kaum zu erwarten". Por. A. Stępniewska, Czy łacińscy Ojcowie Kościoła znali tragediopisarzy greckich? "Vox Patrum" 6/1986/ z. 11, 610-626; H. Jürgens, Pompa diaboli. Die lateinischen Kirchenväter und das antike Theater, Stuttgart 1972, 34: "Augustin... kennt dagegen nur einige volkstümliche Lieder aus griechischen Tragödien"; G. Combès, Saint Augustin et la culture classique, Paris 1927, 12: "Il ne sait rien, peut-on dire, du théâtre grec".

10 De sermone Domini in monte II 5, PL 34, 1271: "Sunt enim hypocritae simulators, tamquam pronuntiatores personarum alienarum, sicut in theatricis fabulis. Non enim qui agit partes Agamamnonis in tragoedia verbi gratia, sive alicuius alterius ad historiam vel fabulam quae agitur pertinentis vere ipse est".

11 De civitate Dei II 11, 1-8, CCL 47, 42-43: "... etiam scaenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt, si quidem, quod in eo quoque de re publica libro commemoratur, et Aeschines Atheniensis, vir eloquentissimus, cum adulescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit et Aristodemum, tragicum item actorem, maximus de rebus pacis ac belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt".

znajomość starożytnego dramatu pogłębił Augustyn podczas re-
torycznych studiów w posiadającej wspaniały teatr i obfitu-
jącej w różnorodne widowiska sceniczne Kartaginie¹². Tutaj
nie tylko już musiał podczas ćwiczeń analizować i poznawać
strukturę klasycznych tragedii i komedii, ale mógł je w ca-
łości lub we fragmentach oglądać i słuchać w audytoriach lub
w teatrze, w którym często, a nawet codziennie, odbywały się
przedstawienia¹³.

Augustyn zdaje się sugerować, że oglądał tam jeszcze
wystawiane "przyzwoitsze tragedie i komedie": "haec sunt scaeni-
corum tolerabiliora ludorum, comoediae videlicet et tragoediae,
hoc est fabulae poetarum agenda in spectaculis"¹⁴. W oparciu
o tę wypowiedź i spotykane nierzadko w jego twórczości termi-
ny: "tragoedia", "tragicus", "comoedia", "comicus"¹⁵, dyskutuje

12 Enarrationes in Psalmum 103, 1, 13, CCL 40, 1486: "/Car-
thago/ ubi abundant spectacula".

13 O codziennych przedstawieniach w Kartaginie por. De civitate
Dei VII 26, 28, CCL 47, 208: "cotidie cantarentur et salta-
rentur in theatris"; Arnobius, Adversus nationes IV 36;
Salvianus, De gubernatione VI 20; G. Charles-Picard, Le
Carthage de saint Augustin, Paris 1965; G. G. Lepeyre -
A. Pellegrin, Carthage Latine et Chrétienne, Paris 1950.

14 De civitate Dei II 8, 17-18, CCL 47, 41.

15 Soliloquia II 18, 2, PL 32, 893: "aliud est falsum esse
velle, aliud verum esse non posse. Itaque ipsa opera homi-
num velut comoedias et tragoedias aut mimos et id genus
alia possumus operibus pictorum fictorumque coniungere ...
sed illa voluntate etiam verus tragoedus, eo videlicet quo
implebat, institutum"; De ordine II 39, CCL 29, 129: "Ad
primum [sonum] pertinere tragoedos et comoedos vel choros
cuiuscemodi atque omnes omnino qui voce propria canerent";
De sermone Domini in monte II 5, PL 34, 1271: "Sunt enim
hypocritae simulatores, tamquam pronuntiatores personarum
alienarum, sicut in theatricis fabulis. Non enim qui agit
partes Agamemnonis in tragoedia verbi gratia, sive alicuius
alterius ad historiam vel fabulam quae agitur pertinentis,
vere ipse est; sed simulat eum et hypocrita dicitur"; Ser-
mo 198, 3, PL 38, 1026: "Etenim illa daemona delectantur
canticis vanitatis, delectantur nugatorio spectaculo et
turpitudinibus variis theatrorum, insania circi, crudeli-
tate amphitheatri, certaminibus animosis eorum qui pro
pestilentibus hominibus lites et contentiones usque ad ini-
micitias suscipiunt, pro mimo, pro histione, pro pantomimo,
pro auriga, pro venatore. Ista facientes quasi thura ponunt
daemoniis de cordibus suis"; De beata vita 2, PL 32, 960:
"Hi sunt homines, quos cum vel lacrymabiles tragoediae for-
tunarum suarum, vel inanium negotiorum anxiae difficultates

się od dawna nad tym, czy rzeczywiście w 2. poł. IV w. wystawiano jeszcze w Afryce dramaty klasyczne. Tak na przykład Werner Weismann uważa, że komedie mogły być jeszcze wówczas gdzieś wystawiane, klasyczne natomiast tragedie już nie, bo znikły od dawna ze scen łacińskiego Zachodu i milczą już o nich także źródła świeckie. Kiedy zaś Biskup Hippony wspomina "tragoediae ... agenda in spectaculis" lub używa w zestawieniu z mimami terminów "histrion", "cantans tragoediam", to ma na myśli przede wszystkim pantomimów lub tragediowych śpiewaków /tragicus cantor/, którzy ubrani w aktorskie szaty śpiewali pojedyncze wybrane fragmenty z greckich lub łacińskich tragedii, czy też w oparciu o nie układali nowe¹⁶. Tego rodzaju "tragicy" znani byli w Rzymie od początku cesarstwa, a role ich bez uwłaczania własnej godności grali nierzadko patrycjusze, a nawet cesarze, jak np. Neron¹⁷, wspomniani także przez autorów chrześcijańskich¹⁸. Ich występy określano ogólnie:

... in libros doctorum sapientissimorumque hominum truserint ...".

- 16 W. Weismann, Kirche und Schauspiele. Die Schauspiele im Urteil der lateinischen Kirchenväter unter besonderer Berücksichtigung von Augustin, Würzburg 1972, 126-128 i 41.
- 17 Suetonius, Nero 21, 3: "Tragoedias quoque cantavit"; Tacitus, Annales XV 65 i XVI 21; Philostratus, Vita Apollonii V 7; A. Lesky, Neroniana. Melanges H. Grégoire, Bruxelles 1949, 402-407; G. Wille, Musica Romana, Die Bedeutung der Musik im Leben der Römer, Amsterdam 1967, 1967, 338-350. O śpiewakach tragicznych por. C. J. Grysar, Über das Canticum und den Chor in der römischen Tragödie, "Sitzungsberichte der Kaiserlichen Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien". Phil.-hist. Klasse 15/1855/ 370-394; G. Boissier, De la signification des mots saltare et cantare tragoediam, "Revue Archéologique" N. S. 4/1861/ II 339-343; L. Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, Leipzig 1922, II 123-124 i 177; G. J. Theophrastus, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Prophantheaters im IV und V Jahrhundert, München 1940, 49-64.
- 18 Por. Firmicus Maternus, De errore profanarum religionum 6, 7; Ambrosius, De Elia et ieiunio 35 i 47; Explanatio Psalmi 38, 1; Prudentius, Contra Symmachum II 647-648; Hieronymus, In Hiezechielem X 33, 23-33.

"tragoedias canere", to znaczy: "tragicum carmen canere. Ponadto nawet wówczas, gdy Augustyn mówi wyraźnie o "tragicu Roscjuszu"¹⁹, to nie opiera się na własnych przemyśleniach, ale idzie za cyceronскими uwagami o tym aktorze. Także jego wzmianki w "Wyznaniach" o oglądanych w teatrze budzących współczucie "luctuosa et tragica"²⁰ i o Medei, nie świadczą wcale o oglądaniu granych jeszcze wówczas tragedii, jak to przyjmują niektórzy badacze tych problemów²¹, ale raczej o oglądaniu pantomimy mającej za przedmiot wydarzenia opiewane w tragediach, m.in. losy Medei.

Ukończenie studiów w Kartaginie nie przerwało kontaktu Augustyna z dramatem scenicznym, nadal był zapamiętałym bywalcem teatru. Co więcej, jako młody nauczyciel retoryki wziął udział i zwyciężył w kartagińskim agonie dramatycznym, układając, jak zobaczymy niżej, "carmen theatricum", za który prokonsul Windycjan ozdobił jego głowę "corona agonistica". Również później, podczas swego pobytu w Mediolanie posiadającym wspaniały teatr, bywał częstym jego widzem, chociaż gdy rozpoczął się proces jego nawracania, czynił to coraz rzadziej i z wahaniem, bo czuł w sobie wewnętrzne rozdarcie²². Dopiero radykalne wyrzeczenie się trzech pożądliwości i skoncentrowa-

19 Soliloquia II 10, 18, PL 32, 893.

20 Confessiones III 2-4, CSEL 33, 44-47.

21 Por. A. Müller, Das Bühnenwesen in der Zeit von Konstantin bis Justinian, "Neue Jahrbücher für das klassische Altertum" 23/1909/ 40; P. Schäfer, Das Schuldbewusstsein in den Confessiones des heiligen Augustinus, Würzburg 1930, 48; G. Combes, Saint Augustin et la culture classique, Paris 1927, 42; H. Funke, Euripides, JbAC 8/9, 1965/1966, 276.

22 Por. Confessiones VIII 10, 23-24, CSEL 33, 189-190, Kubiak 146: "Ktoś się zastanawia, czy ma iść na zebranie manichejczyków, czy raczej do teatru ... ktoś z nas będzie się wahał i miotał między dwoma sprzecznymi chęciami, czy ma iść do teatru czy do naszego kościoła ... czy ma iść do cyrku czy do teatru, jeśli w jednym dniu odbywają się tu i tam przedstawienia".

nie uwagi na problemie Boga, doprowadziło go do z trudem wypowiedzianego zdania: "Sane me iam theatra non rapiunt" - "z pewnością już mnie nie pociągają widowiska teatralne"²³. Mimo jednak wymaganego przez chrześcijaństwo wyrzeczenia się wszelkich widowisk, nie zrezygnował nigdy z komedii Terencjusza, które prawdopodobnie nadal czytywał i szczególnie we wczesnych swoich pismach często cytował, ceniąc język i życiową mądrość tego dramaturga²⁴. Gdy później został kapłanem /391/ i biskupem /396/ fascynacja ta osłabła.

Będąc pasterzem Hippony, posiadającej odległy zaledwie o 400 m. od jego bazyliki wspaniały mieszczący 6000 widzów teatr²⁵, z którego często dochodziły oklaski i krzyki widzów, prosił nierzadko swoich rozkochanych w widowiskach i uciekających na oglądanie "próżności i szalonych kłamstw" nawet w czasie nabożeństw wiernych: "Abstinete vos, quantum potestis, a nugatoribus spectaculis"²⁶. Ubolewał, że do teatru uczęszczają nawet duchowni²⁷ oraz wielokrotnie wykazywał, że przez udział w tego rodzaju widowiskach scenicznych chrześcijanie sprzenie-

23 Confessiones X 35, 56, CSEL 33, 269, Kubiak 208.

24 Por. De beata vita 25, CCL 29, 78: "Verissima est enim illa sententia: 'nam tu quod vitare possis stultum admittere est' = Terentius, Eunuchus 761.

25 Por. E. Marec, Hippone. Antique Hippo Regius, Alger 1950, 54-59.

26 Por. Sermo 9, 17, CCL 41, 141; Enarrationes in Psalmum 50, 1, CCL 38, 599: "Quam multos enim hodie fratres nostros cogitamus et plangimus ire in vanitates et insanias mendaces, neglegere quo vocati sunt"; 30 II s. II 2, CCL 38, 203: "Quomodo autem non tribuletur iste /Dominus/ de hac multitudine, quando videt ipsos implere theatra et amphitheatra, qui paulo ante ecclesias impleverunt"; 30, 12, CCL 39, 1400: "Nonne ipsi sunt qui theatra et amphitheatra implent per ludos et per alia spectacula, qui implent ecclesias per dies festos?"; 147, 7, CCL 40, 2144: "Et multum intenti in illa spectacula, quae illis placent ... et aliquando nos quoque ibi sedimus et insanavimus; quam multos putamus ibi nunc sedere, futuros non solum christianos, sed etiam episcopos?".

27 Enarrationes in Psalmum 147, 8, CCL 40, 2145: "Aliquando dimisso theatro aut amphitheatro, cum coeperit ex illa cavea evomi turba perditorum ... vident plerumque ut fit transire servos Dei, cognoscunt ipso habitu ... et dicunt apud semetipsos et secum: O miseros istos, quid perdunt".

wierzają się przyrzeczeniom chrzcielnym, a dla innych są zgor-
szeniem²⁸. W oparciu o Cyserona podkreślał, że "nullo modo
potuisse scriptiones et actiones recipi comoediarum, nisi
mores recipientium consonarent"²⁹. Ta negatywna biskupia pos-
tawa wobec widowisk teatralnych wyraziła się również w zmniej-
szonym korzystaniu z tekstów twórczości scenicznej, nawet z u-
lubionych sztuk Terencjusza³⁰. Nie do pomyslenia było u niego
wykorzystywanie komedii w kościelnym nauczaniu elementarnym,
jak to czynił współczesny mu Hieronim³¹. Dopiero po 413 r. zła-
godził nieco swój stosunek do sztuki scenicznej, co znalazło
sвій wyraz m.in. w zwiększonej znów liczbie cytatów z Terencju-
sza, choć nie mógł się nigdy zdecydować na rewizję moralnych
zarzutów przeciw niemu³².

2. Dramat teatralny w pismach św. Augustyna

a. T r a g e d i a i k o m e d i a

Po tym krótkim scharakteryzowaniu stosunku św. Augustyna
do twórczości scenicznej, warto się zastanowić, w jakim stop-
niu jej znajomość odzwierciedliła się w jego pismach. Otóż nie
znał on, jak już wspominaliśmy, żadnych dramaturgów greckich
z własnej osobistej lektury w oryginale i trudno się doszuki-
wać u niego jakichkolwiek cytatów z ich dzieł. Z dramaturgów
łacińskich znał jedynie i najczęściej cytował tylko Terencjusza.

28 Enarrationes in Psalmum 50, 1: 30 II s. II 2; 99, 12; 147,
7; Sermo 51, 2; De catechisandis rudibus 11 i 48.

29 Epistola 91, 4, CSEL 34, 430, 8-9.

30 H. Hagendahl /Augustine and the Latin Classics, vol. II:
Augustine's Attitude, Göteborg 1967, 378/ tak pisze o cy-
tatach Terencjusza w tym czasie: "They consist mostly of
short dicta, that had become proverbs, or phraseological
reminiscences".

31 Por. Rufinus, Apologia contra Hieronymum II 11, CCL 20,
92: "... etiam illud addatur, ubi cesset omne commentum,
quod in monasterio positus in Bethleem ... Maronem suum
comicosque ac lyricos et historicos auctores traditis sibi
ad discendum Dei timorem puerulis exponebat".

32 Por. W. Weismann, dz.cyt., 132 i 165-166.

Ten komediopisarz należący do rzymskiego kanonu autorów szkolnych, był często cytowany również przez innych Ojców Kościoła. Stał się on szczególnie drogi Augustynowi także z innych względów, bo pochodził z Kartaginy i lekturę jego komedii uważał nie tylko za szkolny, ale za swój życiowy patriotyczny obowiązek. To żywe interesowanie się tym dramaturgiem znalazło swój wyraz w licznych czerpanych z niego wypowiedziach, przytaczanych częściej od jakiegokolwiek innego poety z wyjątkiem Wergiliusza. H. Hagendahl wymienia 28 terencjuszowych fragmentów cytowanych w 40 miejscach pism św. Augustyna³³. Pochodzą one z 5 komedii rzymskiego dramaturga, cytowanych zresztą najczęściej również i przez innych autorów wczesnochrześcijańskich, a mianowicie: "Andria" - 16 razy³⁴, "Eunuchus" - 10 razy³⁵, "Adelphoe" - 5 ra-

33 Zebrane w dziele: Augustine and the Latin Classics, I, Göteborg 1967, Testimonia 617-644 na ss. 254-264; cfr A. Pils, Augustinus quae hauserit ex Terentii comoediis, Wien 1921 /Mps/; H. Becker, Augustin. Studien zu seiner geistigen Entwicklung, Leipzig 1908, 75-77.

34 Andria w. 61 - De beata vita 32, 226, CCL 29, 83: "Unde illud praeclarum est et non inmerito diffamatur"; De doctrina christiana II 39, 58, CCL 32, 72; In Psalmum 118, Sermo 4, 1, PL 37, 1509: "illam memorabilem et nobilemque sententiam ... quam Graeci laudant in sapientibus suis et latini laudando consentiunt: 'Ne quid nimis'"; w. 68 - Epistola 82, 31, CSEL 34/2, 382, 14: "magis valet vulgare proverbium"; Confessiones X 23, 34, CSEL 33, 253; w. 75 - De moribus Ecclesiae I 33, 70, PL 32, 1340; w. 126 - Epistola 21, 2, CSEL 34/1, 50, 13; w. 189 - Epistola 258, 5, CSEL 57, 609, 7: "Memento quid mihi dixeris profecturo comicum quidem de Terentio recolens verum, sed tamen aptissimum et utilissimum"; w. 204 - De magistro 4, 9, CCL 29, 167: "cum seni domino apud Terentium servus rettulit"; w. 305-306 - De beata vita 25, 53, CCL 29, 79: "et illa eiusdem comici sententia non minus vera est"; De Trinitate XIII 7, 10, CCL 50 A, 395: "Hoc est enim, quod sapienter dixit Terentius"; De civitate Dei XIV 25, CCL 48, 448: "sicut ait Terentius"; w. 306-308 - De civitate Dei XIV 8, CCL 48, 424: "Porro apud Terentium flagitiosus adolescens"; w. 309 - Contra Julianum opus imperfectum IV 87, PL 45, 1387; w. 407-408 - Quaestiones in Heptateuchum IV 49 CSEL 28/2, 357, 11: "Positum est autem hoc verbum et in comoedia"; w. 730 - De ordine I 7, 20, CCL 29, 98.

35 Eunuchus w. 59-61 - De civitate Dei XIX 5, CCL 48, 669, 12: "commemorat idem Terentius"; w. 257 - Contra Julianum II 7, 37, PL 44, 700; w. 583-591 - Confessiones I 16, 26, CSEL 33, 23, 12: "nisi Terentius induceret nequam adolescentem proponentem sibi Iovem"; tamże, CSEL 33, 23; Epistola 91, 4, CSEL 34/2, 249, 21: "Et re vera Terentianus ille adolescens"; De civitate Dei II 7, CCL 47, 40, 29: "Hinc apud Terentium flagitiosus

zy³⁶, "Phormio" - 5 razy³⁷, "Hautontimorumenos" - 4 razy³⁸. Wykaz Hagendahla uzupełnia w pewnym stopniu Heiko Jürgens³⁹, odkrywając kilka terencjańskich wypowiedzi głównie w augu- styńskich regułach, a mianowicie: 5 nowych fragmentów z "Andrii"⁴⁰, 2 z "Eunucha"⁴¹ i 1 z "Formiona"⁴². Znaczące jest również roz-

-
- adulescens spectat tabulam"; De civitate Dei II 12, CCL 47, 44, 20: "et dignum fuit, ut Terentius vester flagitio Iovis"; w. 761 - De beata vita 25, 44, CCL 29, 78: "Verissima est enim illa sententia"; w. 1024 - De ordine I 3, 9, 72, CCL 29, 93: "non dictum est commodius apud Terentium quam nunc dici a me"; w. 1029 - Contra Julianum III 5, 11, PL 44, 708.
- 36 Adelphoe w. 57-58 - Epistola 185, 21, CSEL 57, 19, 11: "Proponunt nobis quidam sententiam cuiusdam saecularis auctoris qui dixit"; w. 69-75 - Epistola 185, 21, CSEL 57, 19, 18: "Nam ut de ipso auctore /sc. Terentio/ istis respondeatur"; w. 769 - Epistola 26, 3, CSEL 34/1, 85, 9: "Hic tu fortasse Terentiani servi mihi responsum dederis"; w. 823-825 - Epistola 138, 4, CSEL 44, 129, 11; w. 867-868 - De civitate Dei XIX 5, 8-9, CCL 48, 669: "Adudiant apud comicos suos hominem cum sensu atque consensu omnium hominum dicere".
- 37 Phormio w. 318 - Epistola 155, 5, CSEL 44, 435, 12; w. 419 - De ordine II 7, 21, CCL 29, 118; w. 541 - Epistola 40, 3, CSEL 34/2/, 73, 2; w. 780 - Confessiones VI 11, 18, CSEL 33, 132; Contra Julianum opus imperfectum IV 34, PL 45, 1355.
- 38 Hautontimorumenos w. 75-77 - Epistola 155, 14, CSEL 44, 444, 14: "Hinc et ille comicus"; Contra Julianum IV 16, 83, PL 44, 781; w. 719 - Contra Petilianum III 21, 25, CSEL 52, 181, 16; tamże, III 22, 16, CSEL 52, 182, 15.
- 39 H. Jürgens, *Pompa diaboli*, dz.cyt., 112-145.
- 40 Andria w. 67-68 - Confessiones XII 30, 41, CSEL 33, 342; w. 69 - Regulae, GL V 519, 31-33: "/quamquam lectum sit abhinc apud Terentium/ interea mulier quaedam abhinc triennium"; w. 74-75 - Regulae, GL V 517, 8-9: "/Terentius/ vitam parce ac duriter agebat /pro dure/"; w. 211 - Regulae, GL V 509, 29-31: "unde et Terentius dixit"; w. 426 - Regulae, GL V 509, 33-35: "quae proverbia dicuntur, ut Terentius dixit".
- 41 Eunuchus w. 315 - Regulae, GL V 497, 41: "/Terentius de virgine/ pugilem esse aiunt"; w. 331-332 - Contra academicos III 16, 35, CCL 29, 56: "liquet deierare /... nescire me/ prorsus".
- 42 Phormio w. 780-781 - Confessiones VI 11, 18, CSEL 33, 132, 18: "/iam tricenariam aetatem gerebam/ in eodem luto haesitans".

mieszczanie tych cytatów: najwięcej ich jest, jak można było się spodziewać, w dialogach i w listach, najczęściej przytaczane przed przyjęciem kapłaństwa i pod sam koniec życia. Jeśli chodzi o dzieła teologiczne, to w pismach z lat 387-413 liczących w "Patrologii" Migne'a blisko 3200 kolumn, dostrzegamy niemal całkowite zerwanie z ulubionym komediopisarzem; znajduje się w nich zaledwie 5 cytatów, sprowadzonych do krótkich sentencji i frazeologicznych reminiscencji⁴³. Po tym okresie wzrasta znów liczba terencjańskich cytatów, z tym że są one przytaczane z racji ascetycznych, jak np. kilkakrotnie wspomniana scena z "Andrii" /w. 305-308/ o oceniającym postępowanie Jowisza niewolniku. Przy cytowaniu nie wymienił jednak nigdy tytułu cytowanej komedii, ani nie objaśniał bliżej i nie oceniał jej autora, jak to niekiedy czynił podczas przytaczania innych pisarzy⁴⁴, ale albo bezimiennie włączał jego wiersz w swój tekst, albo też krótko wskazywał na jego pochodzenie formułą: "sicut ait /dixit, commemorat, inducit/ Terentius"⁴⁵, "ut apud Terentium"⁴⁶, "ut Terentianus ille adulescens /servus/ dixit"⁴⁷, "ut comicus de Terentio versus"⁴⁸, "ut ille comicus"⁴⁹, "verissima est ista comici sententia"⁵⁰, "ut positum in comoedia"⁵¹, lub ogólniej: "ut vulgare proverbium", "ut illa memorabilis et nobilis sententia", "ut illud praeclarum"⁵², jako że

43 Por. H. Hagendahl, dz.cyt. II 378 /por. wyżej n. 30/.

44 Por. Homer /Confessiones I 16/, Pithagoras /De consensu evangelistarum I 12; De ordine II 53/, Socrates /De consensu evangelistarum I 12/, Plato /De civitate Dei VIII 4; XVIII 37; De consensu evangelistarum I 12/, Plotinus /Contra academicos I 1; II 5/, Sallustius /De beata vita 31/, Varro /De civitate Dei XIX 22/, Cicero /Confessiones IV 7/.

45 De civitate Dei XIV 25, 15; XIX 5, 12; II 12, 20, CCL 48, 448; 669; CCL 47, 44; De Trinitate XIII 7, 10, 57, CCL 50 A, 395; Confessiones I 16, 26, CSEL 33, 23, 13-21.

46 De magistro 4, 9, 88, CCL 29, 167; De civitate Dei II, 7, 28 i XIV 8, 65, CCL 47, 40 i CCL 48, 424; De ordine I 3, 9, 72, CCL 29, 93.

47 Epistola 91, 4, CSEL 34/2, 429, 21; 26, 3, CSEL 34/1, 85, 9.

48 Epistola 258, 5, CSEL 57, 609, 7.

49 Epistola 155, 14, CSEL 44, 444, 14; De civitate Dei XIX 5, CCL 48, 669.

50 De beata vita 25, 44-45, CCL 29, 78.

51 Quaestiones de Heptateucho IV 49, CSEL 28/2, 357, 11.

52 Epistola 82, 31, CSEL 34/2, 382, 14; In Psalmum 118 Sermo 4, 1, PL 37, 1509; De beata vita 32, 226, CCL 29, 83;

wiele terencjuszowskich wierszy stało się z czasem przysłowiami⁵³ i Augustyn mógł je czerpać także z tego źródła nie znając nawet ich pochodzenia. Formuły te świadczą niewątpliwie o jego dużym uznaniu dla terencjańskiej sztuki tworzenia maksym i ich życiowej wartości⁵⁴. Augustynowi znane są również imiona niektórych postaci występujących w komediach Terencjusza, jak Chremes i Parmeno występujący w "Eunuchu"⁵⁵ oraz Glycerium⁵⁶, które w jakimś stopniu suponują także znajomość tych dramatów.

Innych łacińskich dramaturgów okresu republikańskiego Biskup Hippony zna tylko z imienia, a jeżeli któregoś z nich cytował, to czynił to zawsze bezimiennie z drugiej ręki. Nie był jednak w tym odosobniony, bo w IV i V w. ogólnie już o nich zapomniano i nawet na Zachodzie już bardzo rzadko na nich się powoływano. Tak więc raz wspomina razem Newiusza, Cecyliusza i Plauta w przytoczonym fragmencie z "De republica" Cycerona⁵⁷ i raz cytuje tego ostatniego komediopisarza w przytoczonym fragmencie z "De gente populi Romani" Warrona⁵⁸. Imiona tych dramaturgów są jednak dla Augustyna pustymi terminami znanymi tylko z Cycerona i Warrona. Bezimiennie ponadto cytuje

Epistola 185, 21, CSEL 57, 19, 11.

- 53 Por. A. Otto, Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer, Leipzig 1890, 368, 225, 16.
- 54 Epistola 258, 5, CSEL 57, 609, 6-8: "comicum quidem de Terentio versum, sed tamen aptissimum et utilissimum"; Epistola 155, 14, CSEL 44, 444, 12-15: "Hinc et ille comicus, sicut luculentis ingeniis non deficit resplendentia veritatis".
- 55 Epistola 7, 2, 4, CSEL 34, 15, 19-20.
- 56 Por. Regulae, GL V 498, 2.
- 57 De civitate Dei II 9, 15-16, CCL 47, 41 = Cicero, De republica IV 10, 11-12 /frg./: "quam si Plautus, inquit, noster voluisset aut Naevius Publio et Gn. Scipioni aut Caecilius Marco Catoni maledicere".
- 58 De civitate Dei XXI 8, 24, CCL 48, 771 = De gente populi Romani /Amphitrio 275/: "stella Veneris nobilissima, quam Plautus Vesperuginem ... appellat"; por. Hagendahl, dz.cyt., s. 219, test. 506.

raz fragment wiersza z "Ifigenii" Enniusza⁵⁹ oraz trzykrotnie wspomina /raz cytuje/ pewne miejsce z dramatycznej twórczości Pakuwiusza o "latającej Medei"⁶⁰. Pakuwiański motyw dziwnego latającego potwora musiał wyrzeć na młodego Augustyna duże wrażenie, skoro go aż trzykrotnie wspomina i prawdopodobnie czyni, jak zobaczymy niżej, przedmiotem próby swej dramatycznej twórczości. Nie jest również wykluczone, że Biskup Hippo-ny mógł osobiście czytać istniejące jeszcze fragmenty dramatycznej twórczości Pakuwiusza lub znać ten motyw z przekazywanej ustnie tradycji, choć Hagendahl uważa, że zna go on na pewno z Cyserona⁶¹.

Z dramaturgów natomiast okresu cesarskiego Augustyn cytuje tylko bezimiennie dwukrotnie Senekę z formułą "quidam tragicus ait"⁶² i raz mniej znanego tragediopisarza Pomponiusza Sekundusa bez jakiegokolwiek bliższego określenia⁶³ przy omawianiu metrów wierszowych. Ta znikoma ilość cytatów z twór-

-
- 59 Confessiones X 16, 25, CSEL 33, 244: "Neque enim nunc: scrutamur plagas caeli aut siderum intervalla demetimur" /TRF Ribbeck s. 47/. Jego źródłem jest prawdopodobnie Cyseron, De republica I 30, Hagendahl, test. 377, s. 172,
- 60 Pacuvius, tr. inc. XXXVI /397/ R, /TRF 150, wg Weismanna/, Cicero, De republica III, 14 : Augustinus, Soliloquia II 15, 29, PL 32, 898: "Non enim cum dicitur: iunctis alitibus anguibus Medeam volasse"; Epistola 7, 2, 4, CSEL 34/1, 15, 17: "ego Medae cum suis sanguibus alitibus iunctis iungo"; Confessiones III 6, 11, CSEL 33, 53, 2-4: "Nam verum et carnem etiam ad veram pulmenta transfero; volantem autem Medeam etsi cantabam, non asserebam, etsi cantari audiebam, non credebam"; Hagendahl, test. 492, na ss. 214-215.
- 61 Hagendahl, dz.cyt. s. 377: "There can be no doubt that the got the line from Cicero who quotes it anonymously for the same purpose" /Cicero, De inventione I 27: "Fabula est, in qua nec verae nec veri similes res continentur, cuiusmodi est: "Angues ingentes alites iuncti iugo"/.
- 62 Seneca, Phaedra 200-201 = Contra Faustum XX 9, CSEL 25/1, 545, 8; Troades 291-292: u Augustyna Sermones Frangipani 8, 5 /MA I 231, 10/, Hagendahl, test. 585-586, s. 245.
- 63 Pomponius Secundus, Frg. 8-11 /TRF 268/ = De musica IV 31, PL 32, 1144, Hagendahl, test. 525, s. 223-224.

czości najwybitniejszego rzymskiego tragediopisarza okresu cesarstwa świadczy niewątpliwie, że jego dramaty nie wywarły na przyszłym biskupie Hippony zbyt wielkiego wrażenia, podobnie zresztą, jak i na innych łacińskich Ojcach Kościoła, jakkolwiek można przypuszczać, że wspomniane wyżej cytaty mógł zaczerpnąć z osobistej lektury jego sztuk⁶⁴. Postać bowiem i pisma tego filozofa stoika, który jak sam zauważa, "cieszył się rozgłosem za czasów apostolskich", ale jego życie odbiegało od głoszonych zasad⁶⁵ były mu, jak się ogólnie przyjmuje, dobrze znane. W "De civitate Dei" przytoczył imiennie i z wymienieniem tytułu aż 8 cytatów z jego traktatu "Contra superstitiones", przeciw przesądom, mitologii i rzymskiej teologii państwowej⁶⁶, chociaż stosunek do niego miał zawsze raczej enigmatyczny. Drugiego zaś współczesnego Senece tragediopisarza Pomponiusza Sekundusa Augustyn z pewnością nie czytał, przytoczony natomiast jego fragment zaczerpnął z pisma żyjącego pod koniec III w. Terencjanusa Maura⁶⁷.

b. P a n t o m i m a

O wiele mniej informacji przekazał nam Augustyn o pozostałych gatunkach dramatycznych - pantomimie i mimie, mimo iż przed swym nawróceniem oglądał je na pewno z upodobaniem wielo-

64 Por. W. Weismann, dz.cyt. 125.

65 De civitate Dei VI 10, 1, CCL 47, 181, Kornatowski I 325; Epistola 153, 14, CSEL 44, 412: "Seneca qui temporibus apostolorum fuit, cuius etiam quaedam ad Paulum apostolum leguntur epistolae".

66 De civitate Dei VI 10-11 i V 8 CCL 47, 181-183, 135-136. Hagendahl test. 587-594, s. 245-249; J. E. d'Angers, Refutation et utilisation augustiniennes de Senèque et du stoicisme, "Revue des Études Augustiniennes" 2/1956/ 471-503; P. de Labriolle, Saint Augustin et Senèque, "Revue de philologie" 54/1928/ 47-49; Hagendahl s. 677-680.

67 Hagendahl s. 475: "They are no doubt taken over from Terentianus /v. 2138-2141/, who attributes them to a tragic chorus of Pomponius Secundus".

krotnie na scenie. Pantomima, pochodna tragedii, cieszyła się aż do końca cesarstwa dużym powodzeniem szczególnie wśród inteligencji. W jej strukturze można było wyróżnić: występującego na koturnach i ubranego w drogocenne jedwabne szaty oraz tragediową maskę o zamkniętych ustach przeważnie męskiego jednego aktora-tancerza, który przy pomocy ustalonych gestów przemawiał do publiczności rękami i ruchami ciała odgrywając po kolei /dzięki zmianie masek/ różne role, w tym także kobiece oraz stojący na scenie i śpiewający przy wtórze muzyki instrumentalnej /symphoniaci: cytra, flet, organy i do wybijania rytmu tzw. scabellum/ fragment jakiejś tragedii lub specjalnie ułożone pod jej wpływem najczęściej po grecku o tematyce mitologicznej libretto /canticum/⁶⁸. W związku z tego rodzaju tematyką akcję aktora pantomimy określano często na Zachodzie, jak już wspominaliśmy, wyrażeniem "saltare tragoediam". Aktora zaś tegoż przedstawienia nazywano na Zachodzie przeważnie "histrion", lub rzadziej wprost "pantomimus". Augustynowi znane są te obydwa określenia z tym, że termin "histrion" odnosił przeważnie do aktorów występujących na scenie w ogóle⁶⁹, któ-

-
- 68 Por. Lukianos, *De saltatione*; Libanios, *Pro saltatione* /Oratio 64/; Theocharidis, dz.cyt. 20-48; V. Rotolo, *Il pantomimo*, Palermo 1957; E. Wüst, *Pantomimus*, RE XVIII/2, 833-869; H. Bier, *De saltatione pantomimorum*, Bonn 1920; O. Weinreich, *Epigram und Pantomimus*, Heidelberg 1948; O. Pasquato, *Gli spettacoli in S. Giovanni Crisostomo*, Roma 1976, 137-160.
- 69 Por. *De civitate Dei* I 32, 24, CCL 47, 32: "in theatris cotidie certatim pro histrionibus insanirent"; II 11, 13, CCL 47, 43: "vitam civium lacerandam linguis poetarum et histrionum subtrahere ausi sunt"; IV 26, 35, CCL 47, 120: "in illis ludis corruptorem pudicitiae Jovem turpissimi histriones cantabant agebant placebant"; *Sermo* 90, 5, PL 38, 562: "qui simul maleficia, qui simul histriones amant"; *Sermo* 332, 1, PL 38, 1461: "diligunt invicem qui histriones simul spectant ... ameretis invicem, qui simul diligetis histrionem"; *Sermo* 198, 3, PL 38, 1026: "litis et contentiones usque ad inimicitias suscipiunt, pro mimo, pro histrione, pro pantomimo, pro auriga, pro venatore"; *Sermo* Denis 14, 3, MA I 68: "optime fecit antiqua disciplina Romana, quae omne genus histrionum in infami loco deputavit"; *Sermones* Frangipane 5, 5, MA I 216: "Nonne vides homines res suas effundentes histrionibus"; *De musica* I 2, 2, PL 32, 1084 A: "Non enim tale aliquid hic discendum est, quale quilibet cantores histrionesque novērunt"; *De musica* I 6, 11-12, PL 32, 1089-1090: "inter nos posse histriones sine ista scientia /musicae/ satis-

rych także nazywał "scaenici" /actores/⁷⁰, a rzadziej do aktorów pantomimy⁷¹; w tym drugim wypadku termin ten bardzo często wzmacniał przydawką: "saltator", "saltans"⁷². Terminu technicznego natomiast "pantomimus" użył kilka razy bez bliższego wyjaśnienia, już to zestawiając go z mimem lub innymi aktorami⁷³, już to ubolewając, że nawet chrześcijanom podoba się on

facere voluptati aurium popularium ... ita etiam nullo modo esse posse histriones musicae studiosos peritosque constiterit ... hoccine igitur pretio cantus suos venderent histriones, si musicam scirent ... vel ostenderis quemlibet histrionum ... concedam posse quemquam et musicae habere scientiam et esse histrionem ... perprobabile est neminem esse histrionum qui non sibi professionis finem in pecunia ... fateri necesse est, aut musicam nescire histriones ... sed honorandi aliquando histriones possint videri"; Enarrationes in Ps 39, 8, 31 i 9, 29, CCL 38, 431 i 432: "Quis est iste amator et laudator illius venatoris, illius histrionis ... nunc specta histrionem /linoskoczka/"; Enarrationes in Ps 53, 10, 23, CCL 39, 653: "laudatur ab studiosis theatricarum nugarum vel auriga vel venator vel quilibet histrio"; Enarrationes in Ps 102, 13, 29, CCL 40, 1463: qui donat histrionibus, qui donat aurigis, qui donat meretricibus"; De fide et operibus 18, 33, PL 40, 219: "non admittuntur ad baptismum ... quando meretrices et histriones et quilibet alii publicae professores"; De consensu evangelistarum I 33, 51, CSEL 43, 56, 12: "Nonne Cicero eorum cum Roscium quendam laudaret histrionem".

- 70 Por. De civitate Dei II 4, 20, CCL 37, 37: "talita per publicum cantabantur a nequissimis scaenicis"; II 11, 1 i 20, CCL 47, 42, i 43: "etiam scaenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt ... et scaenicos probrosos haberent".
- 71 Por. De civitate Dei II 6, 13, CCL 47, 39: "ludi non agerentur obscenis vocibus et motibus histrionum"; II 29, 41, CCL 47, 64: "Bene, quod tua sponte histrionibus et scaenicis societatem civitatis patere noluisti".
- 72 Por. De magistro 3, 5, 34-38, CCL 29, 163: "nam et histriones totas in theatris fabulas sine verbis saltando plerumque aperiunt et exponunt ... ne ipse quidem saltator histrio tibi sine verbis quid significet posset ostendere"; De doctrina christiana II 25, 38, 7, CCL 32, 60: "Illa enim signa, quae saltando faciunt histriones"; Epistola 91, 5, CSEL 34, 430: "rideantur in theatris ... cum haec histriones agunt et saltant".
- 73 Por. Sermo 198, 3, PL 38, 1026: "lites et contentiones usque ad inimicitias suscipiunt pro mimo, pro histrione, pro panto-

więcej niż sam Bóg⁷⁴. Nie mówi jednak nic bliżej na temat struktury tego gatunku dramatycznego. Nie wymienia aktorów ani twórców układanych kantyków. Ówczesny afrykański biskup Quodvultdeus wspomina o kuszącym, ale burzącym zdrowy rozsądek śpiewie pantomimicznego chóru⁷⁵, Augustyn zaś o "demonńskich kapelmistrzach" /symphoniaci daemoniorum/ posługujących się charakterystycznymi dla pantomimy instrumentami muzycznymi: scabellum, cymbały, flety i organy⁷⁶. Przestrzega też swoich wiernych przed muzyką teatralną, aby za jej pośrednictwem nie wracać do "teatralnych bredni" /theatricas nugas/⁷⁷. Trudno jest nieraz rozróżnić, czy chodzi o muzykę pantomimów, mimów, czy też teatralne konkursy muzyczne.

Dialog, nieodłączny składnik każdego dramatu, w pantomimie prowadzony jest poprzez pewne umowne znaki i gesty, które aktor wykonuje nie tylko rękami, ale całym ciałem, a nawet oczami. To mówienie rękami poprzez ustalone gesty /gestus

mimo, pro auriga"; Sermo Denis 17, 7, MA I 87: "Tu spectamimum, specta pantomimum"; Enarrationes in Ps 30 II s. 3, 11, 10, CCL 38, 221: "Cui dico, ut diligat Dominum, qui adhuc diligit mimum, qui adhuc diligit pantomimum"; Enarrationes in Ps 103, s. 1, 13, 9, CCL 40, 1486: "Videte autem ne putetis nominata alegoria, pantomimi aliquid me dixisti".

- 74 Enarrationes in Ps 32 II s. 1, 1, 20, CCL 38, 247: "illis facilius placet pantomimus quam Deus".
- 75 Quodvultdeus, De symbolo I 2, 16, CCL 60, 38: "Chorus illic et cantio pantomimi illicit auditum, sed expugnat sanum affectum".
- 76 Por. De musica III 1, PL 32, 1115: "velut cum symphoniaci scabella et cymbala pedibus feriunt, certis quidem numeris et his qui sibi cum aurium voluptate iunguntur, sed tamen tenore perpetuo, ita ut si tibias non audias"; Contra Gaudentium I 51, PL 43, 737: "aut stabunt adversus vos symphoniaci daemoniorum, quorum tibias et scabella fregistis, quod et nos fecimus"; Enarratio in Ps 69, 2, CCL 39, 931: "adhuc tamen inter organa et symphoniacos gemimus"; Sermones Caillau II 19, 7, MA I 270: "Quanta luxuria redundavit propter theatra et organa et tibias et pantomimos".
- 77 Por. De doctrina christiana II 28, CCL 32, 53: "nos tamen non propter superstitionem profanorum debemus musicam fugere ... nec ad illorum theatricas nugas converti, si aliquid de citharis et de organis ...". De musica I 6, 11-12 i VI 7, PL 32, 1089-1090 i 1166; Contra Faustum Manichaeum XXII 94, PL 42, 463; Enarrationes in Ps 32, II s. 1, 5, CCL 38, 250.

sine voce/, którymi można było wyrażać nawet abstrakcyjne pojęcia filozoficzne, dźwięki, zapachy i przyimki⁷⁸, od dawna budziło podziw nie tylko u autorów pogańskich⁷⁹, ale i chrześcijańskich⁸⁰. Również Augustyn patrzył z podziwem na gestykulacje pantomimów. Podkreślał, że aktorzy ci przy pomocy pewnych znaków, wykonywanych członkami ciała, jakby przez niesłyszalne słowa, potrafią przekazać przygotowanym do tego ludziom głębokie tajniki rzeczy, nawet takie, których głosem wyrazić nie można⁸¹.

W tańcu pantomima każdy ruch coś wyraża, oznacza lub symbolizuje, ponieważ jest skutkiem działania rozumu, choćby zewnętrze sprawiał przyjemność tylko zmysłom⁸². Zaznacza jednak, że "choć aktorzy w teatrze odtwarzają bez słów całe sztuki przy po-

78 Por. Libanios, Oratio 64, 119/Pro saltatione/ ; Athenaios, Deipnosophistai I 20 CD; Augustinus, De magistro 3, 6 CCL 29, 163/zob. nota 81/.

79 Por. Seneca, Epistola 121, 6: "Mirari solemus saltandi peritos quod in omnem significationem rerum et adfectum parata illorum est manus et verborum velocitatem gestus adsequitur".

80 Por. Tertullianus, De idololatria 5, 2, CCL 2, 1105: "credo... histriones vero non manibus solis, sed totis membris victum elaborare"; Novatianus, De spectaculis 6, 6, CCL 4, 175: "homo fractus omnibus membris et vir ultra muliebrem molli-tiem dissolutus, cui ars sit verba manibus expedire"; o sztuce mówienia rękami u autorów starożytnych zob. O. Weinreich, Epigram und Pantomimus, dz. cyt., 140-145/ Die "Kunst der Hände" in Pantomimus/.

81 De doctrina christiana II 4, 6-8, CCL 32, 34: "Et histriones omnium membrorum motibus dant signa quaedam scientibus, et cum oculis eorum quasi fabulantur... et sunt haec omnia quasi quaedam verba invisibilia"; De magistro 7, 19, 31-34, CCL 29, 178: "Nescio quomodo ad surdos et histriones devenimus, qui non sola, quae videri possunt, sed multa praeterea ac prope omnia quae loquimur gestu sine voce significant; eosdem tamen gestus signa esse comperimus".

82 De ordine II 11, 34, CCL 29, 126: "Sed histrione saltante cum bene spectantibus gestus illi omnes signa sint rerum, quamvis membrorum numerosus quidam motus oculos eadem illa dimensione delectet, dicitur tamen rationabilis illa saltatio, quod bene aliquid significet et ostendat excepta sensuum voluptate".

mocy ruchów wykonywanych w tańcu"⁸³, to jednak trzeba wymagać, by w tych znakach i gestach przyjętych umownie "zachodziło jakieś podobieństwo znaczeniowe, a jeśli to możliwe, by same znaki nosiły podobieństwo do rzeczy oznaczanych"⁸⁴. Umowne znaczenie tych znaków sprawia, że gdy ktoś nie znający ich treści wejdzie do teatru, by oglądać aktora pantomimy, to nie zrozumie jego gestów. W związku z tym faktem Biskup Hippony przekazuje nam nawet pewien szczegół z historii pantomimy, informując, że w nieodległych mu czasach, o czym pamiętają jeszcze ludzie starsi, występ aktora pantomimy w Kartaginie poprzedzał specjalny *nerold/praeco/*, który zapowiadał tytuł i bieg akcji przedstawianej sztuki oraz niektóre jego trudniejsze gesty, bo inaczej nie byłyby zrozumiałe dla nie przygotowanych widzów⁸⁵.

Z pewnych wreszcie wypowiedzi i aluzji św. Augustyna można odczytać niektóre przynajmniej tematy przedstawianej wówczas pantomimy. Była to głównie tematyka mitologiczna, prezentowana wcześniej w tragedii. Gdy ta ostatnia zamarła, funkcję propagowania

83 De magistro 3, 5-6, CCL 29, 162-163, tłum. J. Modrzejewski, DF III 24: "Quod cum fit, non utique sola visibilia sine verbis ostenduntur, sed et soni et sapes et cetera huiusmodi; nam et histriones totas in theatris fabulas sine verbis saltando plerumque aperiunt et exponunt. Nihil habeo, quod contradicam, nisi quod illud "ex" non modo ego, sed ne ipse quidem saltator histrio tibi sine verbis quid significet posset ostendere. Verum fortasse dicis; sed fingamus eum posse, non ut arbitror dubitas, quisquis ille motus corporis fuerit, quo mihi rem, quae hoc verbo significatur, demonstrare conabitur, non ipsam rem futuram esse, sed signum. Quare hic quoque, non quidem verbo verbum, sed tamen signo signum nihilo minus indicabit, ut et hoc monosyllabum "ex" et ille gestus unam rem quandam significant, quam mihi ego vellem non significando monstrari".

84 De doctrina christiana II 25, 38, CCL 34, 60, PSP 22, 58: "Appetunt tamen omnes quandam similitudinem in significando, ut ipsa signa, quantum possunt, rebus quae significantur, similia sint".

85 Tamże, "Illa enim signa, quae saltando faciunt histriones, si natura, non instituto sed consensione hominum valerent, non primis temporibus saltante pantomimo praeco pronunciaret populo Carthagini, quid saltator vellet intellegi. Quod adhuc multi meminerunt senes, quorum relatu haec solemus audire. Quod ideo credendum est, quia nunc quoque si quis theatrum talium nugarum imperitus intraverit, nisi ei dicatur ab altero, quid illi motus significant, frustra totus intentus est".

mitologii przejęła, jak stwierdza Libanios⁸⁶, pantomima. Autorzy wczesnochrześcijańscy piętnując współczesne sobie przedstawienia teatralne i oskarżając je m.in. o przypominanie i nauczanie mitologii, mieli na myśli głównie pantomimę, która lubowała się szczególnie w odtwarzaniu erotycznych historii i niemoralnych scen z życia bogów, a zwłaszcza Jowisza⁸⁷. Wiele z tych historii było, stwierdza Augustyn, za jego czasów codziennie w pantomimie przedstawianych⁸⁸, a szczególnym powodzeniem cieszyły się prezentowane w niej miłosne perypetie Jowisza⁸⁹. Także owe wspomniane w "Wyznaniach" "luctuosa et tragica" oraz "calamitates ille hominum"⁹⁰,

- 86 Pro saltatione 112, tłum. L. Małunowiczówna/ Libanios, Wybór mów, Wrocław 1953/, 368: "Jak długo więc twórczość sceniczna była w rozkwicie, przemawiali ze sceny nauczyciele dostępni dla mas. Gdy zamilkł ich głos... wprowadzono na miejsce dramatu taniec pantomimiczny, jako pewne pouczenie ludu o dawnych dziejach. I teraz złotnik całkiem nieźle będzie rozprawał z kimś, kto wyszedł ze szkół, o rodzie Priama i Lajosa".
- 87 Por. Minucius Felix, Octavius 37, 12: "histrion... deos vestros induendo stupra suspiria odia dedecorat"; Cyprianus, Ad Donatum 8, 163-171, CCL 3A, 8: "Exprimunt /histriones/... Jovem illum suum non magis regno quam vitii principem, in terrenos amores cum ipsis suis fulminibus ardentem, nunc in plumas oloris albescere/Leda/, nunc aureo imbore defluere/Danae/, nunc in puerorum pubescentium raptus ministris avibus prosilire /Ganimedes/; Tertullianus, Apologeticus 15, 2; Ad nationes I 10, 45; Novatianus, De spectaculis 6, 4; Arnobius, Adversus nationes IV 35, VI 26, VII 33 i 35; Firmicus Maternus, De errore profanarum religionum 12, 9.
88. De civitate Dei IV 10, 72-76, CCL 47, 107-108: "Rursus, inquiunt, ad fabulas redis... qui haec in theatri libentissime spectant crimina deorum suorum? ... haec ipsa theatrica crimina deorum in honorem instituta sunt eorundem deorum"; In Joannem tractatus 97, 3, 11-15, CCL 36, 574: "Utinam tales quales in theatri sive cantantur, sive saltantur, sive mimica scurrilitate ridentur, et non quasdam tales, quales adversus Deum, fingere potuisse sic illam doleamus insipientiam, ut miremur audaciam".
89. De civitate Dei IV 26, 34-35, CCL 47, 120: "In illis ludis corruptorem pudicitiae Jovem turpissimi histriones cantabant, agebant, placebant"; IV 27, 42-43, CCL 47, 121-122: "Jovem interpellas... quia eius plura crimina ludis scaenicis actitantur"; Epistola 91, 5, CSEL 34, 430: "... tot locis pingitur... legitur agitur cantatur saltatur Juppiter adulteria tanta committens ... cum haec histriones agunt et saltant".
- 90 Confessiones III 3-4, CSEL 33, 46: "... sed tunc in theatri congaudebam amantibus, cum sese fruebantur per flagitia, quamvis haec imaginarie gererent in ludo spectaculi, cum autem sese amittebant, quasi misericors contristabar; et utrumque delectabat tamen... Ego tunc miser dolere amabam et quaerebam ut esset quod dolerem, quando mihi in aerumna aliena et falsa et saltatoria ea magis placebat actio histrionis meque alli-

nie były czymś innym, jak stwierdza W.Weismann⁹¹, niż pantomimicznymi przedstawieniami mitologicznych lub opisanych w literaturze tragicznych miłości, a mianowicie opiewanej w IV księdze "Eneidy" Wergilego tragicznej miłości Dydony i Eneasza oraz Leandra i Hero⁹². Do innych przedstawianych przez pantomimę, a wspominanych przez Biskupa Hippony wówczas tematów należały: zejście Eneasza do podziemi⁹³, kradzież Merkurego i cudzołóstwa Wenery⁹⁴, sąd Parysa⁹⁵, ukazywana plastycznie podczas Megalensiów tęsknota Kybeli płaczącej za umiłowanym Attysem⁹⁶. Również owa zagadkowa ułożona przez Augustyna "carmen theatricum" miała być zdaniem niektórych autorów kantykiem napisanym dla pantomimicznego chóru⁹⁷.

ciebat vehementius, qua mihi lacrimae excutiebantur".

91 Kirche und Schauspiele, dz.cyt. 127.

92 Confessiones I 20-22, CSEL 33,18-20; por. Macrobius, Saturae V 17,5:"... ut fabula lascivientis Didonis... histrionum perpetuis et gestibus et cantibus celebretur"; Fronto, Epistolae III 14/Van den Hout/:"Unde displicet mihi fabula histrionibus celebrata, ubi amans amantem puella iuvenem nocte lumine accenso stans in turri natantem in mare opperitur".

93 Sermo 241,5, PL 38,1136:"Exhorruit quidam auctor ipsorum... qui inducebat apud inferos demonstrantem patrem filio suo. Nostis enim hoc prope omnes... pauci nostis in libris,multi in theatris, quia Aeneas descendit ad inferos et ostendit illi pater suus animas Romanorum magnorum venturas in corpora"/Aeneid.VI 719-720/.

94 De civitate Dei VII 26,26-28, CCL 47,208:"Quid sunt ad hoc malum furta Mercurii, Veneris lascivia, stupra ac turpitudines ceterorum...nisi cotidie cantarentur et saltarentur in theatris".

95 De civitate Dei XVIII 10,16-21, CCL 48,601:"... illud quod de tribus deabus Junone scilicet et Minerva et Venere, quae pro malo aureo adipiscendo apud iudicem Paridem de pulchritudinis excellentia certasse narratur et ad placandos ludis deos... inter theatricos plausus cantantur atque saltantur"; por. Tertullianus, Apologeticus 15,2; Apuleius, Metamorphoseos X 30.

96 De civitate Dei II 4,14, CCL 47,37; por. Tertullianus, Ad nationes I 10,45 i 47; Lactantius, Divinae Institutiones V 10,16; Arnobius, Adversus nationes IV 35 i VII 33.

97 Np. G.Boissier, De la signification des mots saltare et cantare tragoediam, art.cyt. oraz W.Weismann, dz.cyt.,129.

c. M i m

Jeszcze mniej informacji przekazał nam Biskup Hippony o prezentowanym wówczas na scenie mimie. Powodem tego mógł być m.in. i ten fakt, że tego rodzaju przedstawienia przeznaczone były przede wszystkim dla ludzi prostych i niewykształconych, on zaś należąc do wyższej elity intelektualnej rzadziej zapewne je oglądał. Mim był pochodną komedii, a zwłaszcza, jak stwierdza Marek Aureliusz, komedii nowej⁹⁸. Do jego zasadniczych strukturalnych elementów należały: taniec wykonywany przez występujących bez masek i koturnów aktorów lub często na półobnażone tancerki, śpiewane przez nie piosenki o treści erotycznej lub mitologicznej, złożony z męskich i kobiecych głosów chór śpiewający w towarzystwie muzyki instrumentalnej/ flety, oboje, cytry, cymbały, syringi/ partie liryczne, oraz wyrażający fabułę sztuki wcześniej przez mimografa napisany lub dorywczo improwizowany tekst w prozie lub poezji. W zależności od prezentowanej tematyki rozróżniano: mim biologiczny parodiujący wybrane sceny z życia codziennego/ postępowanie skąpców, pasożytów, głupców, żarłoków, zachowanie się łysych, karłów, starców, prostytutek, zdradzonych naiwnych mężów, miłosne przygody Jowisza lub innych bogów/, mim mitologiczny parodiujący wybrane sceny z mitologii/szczególnie wątki erotyczne lub tchnące okrucieństwem sceny/, mim prezentowany na zaproszenie po domach, mim chrystologiczny parodiujący misteria chrześcijańskie/ chrzest, eucharystię, gesty liturgiczne, męczeństwo/ oraz mim wodny/totimim/ ukazujący nimfy i bóstwa morskie przez obnażonych aktorów i aktorki w specjalnych basenach. Głównym celem tego rodzaju przedstawień było wywołanie śmiechu i oddziaływanie na zmysły widzów przez odpowiednio dobrane sceny i komizm/mimica scurrilitas/⁹⁹.

98 *Meditationes* XI 6, tłum. M. Reiter/Marek Aureliusz, *Rozmyślenia*, Warszawa 1958/, 132: "Czym jest następująca z kolei komedia średnia i po co też potem wprowadzono komedię nową, która wnet wyrodziła się w sztuczki mimiczne /ἐπὶ τὴν ἐκ μιμνήσεως φιλοτεχνίαν ὑπερρῶν / niech mi kto powie: Wiem ja dobrze, że w niej napotyka się niejedną myśl pożyteczną, ale jaki jest cel tego rodzaju poezji i dramaturgii /τοιαύτης ποιήσεως καὶ δραματουργίας/.

99 Por. M. Bonaria, *Mimorum Romanorum fragmenta*, fasc. 1-2, Genova 1955; H. Reich, *Der Mimus*, Bd. 1-2, Berlin 1903; E. Wüst, *Mimos*, RE XV/2 1727-1764; A. F., *Mimo*, *Enciclopedia dello spettacolo*, VII, Roma 1960, 598-613; H. Wiemken, *Der griechische Mimus*, Bremen 1972; O. Pasquato, *Gli spettacoli* in S. Giovanni Crisostomo, dz. cyt., 97-136; G. J. Theodoridis, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Profantheaters*, dz. cyt., 67-111.

Mimo dużej niechęci do tego rodzaju przedstawień teatralnych, Augustyn użył kilkakrotnie terminu "mimus", zarówno na oznaczenie gatunku dramatycznego¹⁰⁰, stawiając go w jednym szeregu z tragedią i komedią jako owoc fikcji poetyckiej¹⁰¹, jak i na oznaczenie odgrywającego go aktora¹⁰², choć trudno niekiedy odróżnić, czy chodzi o pierwszy czy drugi wypadek, bo łacina ma dla obydwu jedną i tą samą nazwę. Biskup Hippony zdaje się znać, być może jeszcze ze szkoły, powtarzaną przez starożytnych gramatyków definicję mimu¹⁰³, skoro uwikłane w różne problemy życia ludzkie porównuje właśnie do niego wołając: "Agamus et nos mimum nostrum! Mimus est enim generis humani tota vita tentationis"¹⁰⁴. Świadom jest także, podobnie jak inni jego chrześcijańscy poprzednicy¹⁰⁵, istotnej cechy mimu - jego rubaszości, dowcipu i komizmu/mimica scurrilitas/¹⁰⁶, jak również bezwstydu

- 100 Enarrationes in Psalmum 30 II s. 3, 11, 10, CCL 38, 221: "Cui dico, ut diligat Dominum, qui adhuc diligit mimum, qui adduc diligit pantomimum"; Sermo Denis 17, 7, MA I 87: "Quando leguntur passiones martyrum, specta.... Tu specta mimum, specta pantomimum"; De baptismo VII 101, CSEL 51, 372, 24: "iocans sicut in mimo"; De civitate Dei VI 1, 30, CCL 47, 165: "qualis iocaliter in mimo fieri solet".
- 101 Soliloquia II 10, 18, PL 32, 893: "Itaque ipsa opera hominum velut comoedias aut comoedias aut mimos et id genus alia possumus operibus pictorum fictorumque coniungere".
- 102 Sermo 198, 3, PL 38, 1026: "Lites et contentiones usque ad inimicitias suscipiunt pro mimo, pro histrione, pro pantomimo"; De civitate Dei II 26, 37, CCL 47, 62: "non ibi pudibundos mimos nullam verecundiozem scaenicam"; Sermo Denis 17, 7, MA I 87: "Et fortassis ad talia commercia hunc veniant peregrini et dicitur: Quid quaris? Mimos meretrices?"; De civitate Dei VI 7, 11 i 28-29 i 58 i 61, CCL 47, 174-175: "Numquid Priapo mimi, non etiam sacerdotes enormia pudenda fecerunt... quid aliud quam mimica sacra esse voluerunt... si mimus dixisset..... Haec si poetae fingerent, si mimi agerent... non mimum sed sacrorum".
- 103 Por. Diomedes, Ars grammatica III p. 455. 56C/ed. Keil s. 491/: "mim jest naśladowaniem życia, zarówno rzeczy dozwolonych jak i zakazanych"; Choricus, Apologia mimi 89, ed. R. Foerster-E. Richsteig, Leipzig 1929, 364: "Tu też leży uzasadnienie tej nazwy, która jak mówią, przylgnęła do nich dlatego, że starają się odtwarzać życie".
- 104 Enarrationes in Psalmum 127, 15, 39-40, CCL 40, 1878.
- 105 Por. Novatianus, De spectaculis 6, 1, CCL 4, 174/scurriles iocos/; Arnobius, Adversus nationes IV 36, CSEL 4, 170/mimis et scurrilibus ludicris sanctissimorum personae/.
- 106 In Joannem tractatus 97, 3, 13, CCL 36, 574: "Utinam tales quales in theatri sive cantantur... sive mimica scurrilitate ridentur"; De civitate Dei VI 1, 45, CCL 47, 165: "ut mimicae scurrilitati videatur esse simillimum".

współczesnych mu i krytykowanych od lat przedstawień mimicznych /mimica turpitude/¹⁰⁷, których aktorki, tak jak i inni Ojcowie Kościoła, nazywa wprost "meretrices"¹⁰⁸. Ponadto z istotnych składników mimu zdaje się wspominać jego piosenki/cantica/¹⁰⁹ oraz mimiczny chór¹¹⁰, z jego zaś gatunków - mim chrystologiczny parodiujący chrzest¹¹¹. Nie wiadomo, czy z oglądania, czy ze słyszenia wiedział też, że podczas tego rodzaju przedstawień prezentowane są również miłosne przygody bogów/ szczególnie Jowisza/, ich czcze obrzędy, zachowanie się i obżarstwo¹¹². Nie wiadomo, w jakiej mierze Augustyn oglądał mimy w teatrze, z całą pewnością natomiast oglądał je, jak sam wyznaje, podczas Floraliów i święta kartagińskiej bogini Celeste, kiedy to aktorki na żądanie widzów rozbierały się nawet do naga i spełniały różnorodne ich życzenia¹¹³.

Z przedstawionych wyżej uwag wynika, że znajomość dramatu klasycznego u św. Augustyna była raczej powierzchowna i ograniczała się głównie do wiadomości, jakie zdobył w rzymskiej szkole i podczas swej retorycznej pracy przed nawróceniem. Jeszcze mniej konkretnych informacji przekazał nam na temat wystawianych powszechnie w jego czasach w teatrach pantomimie i mimie. Znał je zapewne, ale nie chciał się na ich temat teoretycznie wypowiadać ograniczając się jedynie do piętnowania ich niemoralnej treści.

Ciąg dalszy w następnym zeszycie.

Ks. Stanisław Longosz - Lublin

-
- 107 Por. Quodvultdeus, Sermo de Symbolo I 4,15, CCL 60,308: "Illic per mimicam turpitudine castitas violatur".
- 108 De civitate Dei VII 21,21, CCL 47,203: "...quod nec meretrix permitti debuit in theatro".
- 109 Enarrationes in Psalmum 84,15,29, CCL 39,1175: "cántica nugatoria et adulterina".
- 110 De civitate Dei VI 7,90, CCL 47,176: "in choro meretricum".
- 111 De baptismo VII 101, CSEL 51,372-373: "iocans sicut in mimointer agendum repentina pietate moveatur... qui fideliter subito commotus accipiat/baptismum/...religione mutatus est".
- 112 De civitate Dei VI 7, CCL 47,174-176; VI 1,29-31, CCL 47,165.
- 113 De civitate Dei II 26,37-38, CCL 47,62: "non ibi pudibundos mimos nullam verecundiozem scaenicam vidimus".

QUID S. AUGUSTINUS DE ANTIQUO DRAMATI THEATRALI SENSERIT ?

/ Argumentum/

Dissertatiuncula tribus partibus constat. E parte prima, quae hoc in fasciculo invenitur, patet, quae S. Augustinus in operibus suis de antiquo dramati theatralli, id est de tra-goedia, comoedia, pantomimo ac mimo scripserit. Enumerantur quoque omnia loca, in quibus sententiae antiquorum tragicorum atque comicorum allatae sunt. Hac in re eminentissimum locum Terentius comicus occupat.